گیروگرفت و دیاردە جیاوازەکانی ڕێنووس لە نووسینی کوردیدا

کازم عەباس عەلی(زەندی)

(٢ - ٢)

شێوە نووسینی کوردی

بەبەراوردکردنی شێوە نووسینەکانی کوردی هەر لە دەستنووسەوە تا چاپەمەنییەکان بە هەردوو ئەلفوبێی عەرەبی و لاتینی دەردەکەوێت کە نووسینی کوردی نووسینێکی فۆنەتیکییە، بە تێکەڵکردنی شێوەی فۆنیمی و بڕگەیی، چونکە هەر لەسەرەتاوە هەوڵی ئەوە دراوە، کە بەرانبەر هەر دەنگێک (فۆنیمێک) پیتێک، یان نیشانەیەک هەبێت(٢٢)، بەڵام ڕاستییەکەی نووسینی کوردی بە ئەلفوبێی عەرەبی لە پلەی یەکەمدا فۆنیمییە، ئینجا لە هەندێک حاڵەتدا بڕگەیی تێکەڵ دەکرێت، کەچی لە لاتینیدا، لەپلەی یەکەمدا بڕگەییە، ئینجا فۆنیمی، ئەم پێچەوانەییەیش بنەمای بەکارهێنانە لە هەردوو ئەلفوبێدا، بۆیە بە هۆکاری زۆرینەی ئەو جیاوازییانە دادەنرێت کە لە بەراوردکردنی هەردوو ئەلفوبێدا دەردەکەوێت.

لە ئەلفوبێی عەرەبیدا بۆ هەر دەنگێک پیتێکی سەربەخۆ دانراوە بەبێ ئەوەی هەبوونی بزوێن لە وشە و بڕگەکان ڕەچاو بکرێت وەک (پرشنگ - کردن -مردن - مشک...تاد، بەڵام لە هەندێک حاڵەتدا کە پیتە کۆنستانتەکان کەوتوونەتە سەرەتا و کۆتایی بڕگە لەیەک کاتدا ناچارین شێوەی بڕگەیی تێکەڵ بە فۆنیمی بکەین هەروەک (کەل/لە (کەللە) - ماد/دە (مادده)- مەک/کە (مەککە)...تاد، بەڵام بۆ هەردوو پیتی (و-ی) شێوەی بڕگەیی فەرامۆش کراوە، چونکە کە ئەم دوو دەنگە کەوتنە پاڵ یەکتر هەست بە جیاوازی دەربڕینیان ناکرێت، لە هەمان کاتدا یەک نیگار بۆ بزوێن و نەبزوێنی ئەم دوو دەنگە کێشراوە، بۆیە هەردەم یەکێکیان لە نووسیندا سوێنراوە وەک (شو/ وان = شوان) (پی/یاو = پیاو)(نی/ یە(نییە) نیە...تاد، بەڵام لە ئەلفوبێی

لاتینیدا شێوەی بڕگەیی پێش فۆنیمی دەخرێت بۆ ئەوەی لەگەڵ ئەو بنەمایەدا ڕێک بکەوێت کە دەڵێت، دەبێت لە هەموو وشە و بڕگەیەکدا بزوێنێک هەبێت، ئینجا ئەگەر بزوێنەکە پیت و دەنگ و فۆنیمێکی سەربەخۆ بێت، یان بە شێوەی بزرۆکە بێت وەک (پرشنگ pir/ ṣing/) (کـر/ دن) -kir/ din (گـر/ یان) gir/yan - (شـو/ وان) ṣu/ wan (پی/ یاو) -pi/yaw- (نی/ یە –Ni/ ye)...تاد

هەڵبژاردنی ئەلفوبێکان

هەروەک دەزانین نووسینی کوردی بە ئەلفوبێی عەرەبی و لاتینی مێژوویەکی سەربەخۆی هەیە، بەڵام بە وردبوونەوە و هەڵهێنجان و بەراوردکردن، لە دوای ئەو ئەزموونەی کە هەیەتی، دەردەکەوێت کە هیچ کامەیان لە ئەلفوبێکان بە تایبەتمەندی زمانی کوردی نووسینی پێ نەکراوە، بەڵکو زیاتر ناچارکراوە و بەسەریدا سەپێنراوە، تا لاسایی عەرەبی و فارسی و تورکی و فەرەنسی و ئینگلیزی بکاتەوە، بەڵام هەروەک دەرکەوتووە ئێستا بیرکردنەوەی بیرمەندانی کورد لە هەڵبژاردنی ئەلفوبێدا بەسەر دوو بەرەدا دابەش بوونە:

بەرەی یەکەم: بەرەی هێشتنەوەی نووسین و ڕێنووسی کوردی بە ئەلفوبێی عەرەبی.

بەرەی دووەم: بەرەی گۆڕینی نووسین و ڕێنووسی کوردی بۆ ئەلفوبێی لاتینی.

هەر بەرەیەکیش لەم دوو بەرەیەدا بۆ بەکارهێنانی ئەلفوبێیەکان لایەنگر و لێکدانەوەی تایبەتی خۆیان هەیە(٢٣)، هەر لایەنگرێکیش پاساوی بۆ بە پەسندتر زانینی ئەو بەرەیە هەیە کە ڕێنووسەکەی بە ڕاستتر دەزانێت، چونکە بەرژەوەندی زمان و نەتەوەی کورد لەم ئەلفوبێیەدا دەبینێتەوە، پاساوەکانیش لەم خاڵانەدا کۆدەکەینەوە:

یەکەم: بەرەی هێشتنەوەی نووسین و ڕێنووسی کوردی بە ئەلفوبێی عەرەبی دەڵێن:

ا- پیتەکانی ئەلفوبێی عەرەبی دەربڕی ڕاستەقینەی دەنگە کوردییەکانن، چونکە هەر دەنگێک نوێنەری خۆی هەیە لە شێوەی وێنە و پیتدا دەردەکەوێت، بە پێچەوانەی لاتینی کە هەندێک دەنگ پیتی تایبەتی بۆ نییە، دەبێت بەدەنگی جیاواز، یان بەلێکدانی دوو پیت و دانانی نیشانە دروست بکرێت وەک (ژ Ẑ -j- Zh– ش(ŝ/ -sh- ŝ، ج = /c/ غ = gh خ =x...تاد.

تۆفیق وەهبی

ب- لە ئەلفوبێی عەرەبیدا بزرۆکە نانووسرێت و ناخوێنرێتەوە، بەڵام لە ئەلفوبێی لاتینیدا دەنووسرێت و ناخوێنرێتەوە، کەچی ئەو پیتەی کە نوێنەرایەتی بزرۆکە دەکات هەمان ئەو پیتەیە کە نوێنەرایەتی دەنگی (ی) دەکات، بۆیە لە هەندێک حاڵەتدا ئەگەر دەنگەکە بخوێنرێتەوە دەبێتە هۆی داهێنانی وشەیەکی تازە بە واتایەکی جیاواز وەک (دل –DiL) دیل)/ مل –MiL (میل)... تاد.

ج- ئەلفوبێی عەرەبی مێژوویەکی کۆنتری لە لاتینی هەیە، ئەم مێژووەش وای کردووە کە هەموو سامانی ئەدەبی و دەق و نووسراوە کوردییەکان بە هەموو شێوەزارێکیانەوە ئەگەر لە هەر پارچەیەکی کوردستاندا بێت بەم ئەلفوبێیە نووسرابێت، بۆیە وادادەنێن کە ئەگەر ئەلفوبێیەکە بگۆڕرێت دەبێتە هۆی دابڕان لەو سامانە کولتوورییەی کە بە درێژایی مێژوو پێکەوەمان ناوە.

د- کارکردن لەسەر گونجاندن و هەموارکردنی ئەلفوبێی عەرەبی بە تایبەتمەندی زمانی کوردی مێژوویەکی درێژتری هەیە، بۆیە تا ڕادەیەک توانراوە گیروگرفتەکانی ڕێنووس لەم ئەلفوبێیەدا چارەسەربکرێت.

هـ- ئیسلامبوونمان وا دەخوازێت کە ئەلفوبێی عەرەبی بمێنێتەوە تا لە زمانی قورئان دوور نەکەوینەوە.

و- بەکارهێنانی ئەم ئەلفوبێیە بە بەردەوامی لە

پرۆسەی خوێندن و پەروەردەدا قۆناغێکی نەپچڕاوەی هەیە بە حوکمی ئەوەی وڵاتە داگیرکەرەکانی ئێران و ئێراق و سووریا و (تورکی عوسمانی) ئەم ئەلفوبێیە بەکاردەهێنن، ئەمەش بووەتە هۆی ئەوەی کە قۆناغێکی زۆری پێشکەوتن و ڕاهاتنی زۆربەی نووسەر و خوێندەوارانی کوردی لەسەر دروست ببێت، بۆیە وا بە پەسند دەزانن کە ئەلفوبێی عەرەبی بمێنێتەوە.

دووەم: بەرەی گۆڕینی نووسین و ڕێنووسی کوردی بۆ ئەلفوبێی لاتینی دەڵێن:

ا- هەر زمانێک دەتوانێ بە تایبەتمەندی خۆی ئەم ئەلفوبێیە بەکار بهێنێت بەبێ ئەوەی تایبەتمەندی زمانێکی تری بەسەردا بسەپێنرێت، بە پێچەوانەی ئەلفوبێی عەرەبی کە ئەگەر هەرچەند گۆڕانکاری و هەمواری تێدا بکەیت، تایبەتمەندی زمانی عەرەبی هەر بەزەقی بەسەر ڕێنووسدا دەردەکەوێت.

ب- ئەلفوبێی لاتینی لەگەڵ بنەماکانی زمانی کوردیدا دەگونجێت، چونکە دەتوانرێت تایبەتمەندییەکانی زمانی کوردی لەگەڵدا ڕێک بخرێت.

ج- حەزکردن بە گۆڕان و تاقیکردنەوەی ئەلفوبێیەکی تر.

د- نزیککەوتنەوە لە ڕێنووسی زمان و نەتەوە ئەورووپاییەکان.

هـ- پەروەردەکردنی تاکی کورد بە بیرکردنەوەیەکی نوێ کە لە خزمەتی بیری نەتەوەییدا بێت، چونکە ئەلفوبێی لاتینی دەبێتە هۆی دابڕینی خوێنەری کورد: لەو مێژووەی کە نووسینی بە دەستوخەتی مێژوونووس و دوژمنانی کورد بووە، هەروەها لەو ڕابوردووەش کە هەڵبژاردنی هیچ شتێکی تێدا بەویست و حەز و ئارەزووی خۆی نەبووە، بۆیە وا بە پەسند دەزانن کە ئەلفوبێی عەرەبی بگۆڕن بۆ لاتینی.

و- دەبێتە هۆی نەمانی هەندێک گرفت کە لە ئەلفوبێی عەرەبیدا هەیە و لە لاتینیدا نامێنێت، وەک جیابوونەوەی بزوێنی (ی -i) (و - u) لە نەبزوێنی (ی y)(w -و) دەرخستنی بزرۆکە (i).

ڕاستییەکەی هەروەک دەرکەوتووە، بەکارهێنانی هەردوو ئەلفوبێ پڕ بە پێستی تایبەتمەندییەکانی دەنگ و دەربڕینی زمانی کوردی نین، بەڵکو نووسینی کوردی بە ئەلفبای عەرەبی زیاتر بە تایبەتمەندی ڕێنووسی عەرەبی و لاسایی فارسییە، ئەلفوبێی لاتینیش بە تایبەتمەندی فەرەنسی و ئینگلیزییە، یان تورکییە لە هەمان کاتدا هەڵبژاردنی هیچ یەکێک لەم دوو ئەلفوبێیەش بۆ ڕێنووسی کوردی لە سەرەتاوە تا ئێستا بە بڕیار و پاڵپشتی دەسەڵات و بیروبۆچوونی بیرمەندانی کورد نەبووە، بەڵکو داگیرکەران چ ئەلفوبێیەکیان بەکارهێنابێت، بەسەر ئێمەیاندا سەپاندووە، ئینجا ئێمە هەندێک هەمواری ڕووکەشیمان لە ئەلفوبێیەکاندا کردووە، بۆیە لە جێگەی خۆیدا نییە بیرمەندان و شارەزایانی زمانی کوردی شەڕ لەسەر مانەوە و نەمانەوەی ئەم دوو ئەلفوبێیە بکەن، بەم شێوەیەی کە ئێستاکە هەیە، بیکەنە خاڵێکی جیاوازی کە دوورکەوتنەوە و دڵساردی لە نێوان پارچەکاندا دروست بکات، بەڵکو پێویستە ڕێککەوتن لەسەر بەکارهێنانی ئەلفوبێیەک بکرێت کە بەرژەوەندی بەرز و باڵای نەتەوەی کورد و زمانەکەی تێدا ڕەچاوبکرێت، بۆیە بە باوەڕی ئێمە ئەو ئەلفوبێیەی کە پێویستە بۆ نووسینی کوردی بەکار بهێنرێت دەبێت:

١- لاتینییەک بێت بەتایبەتمەندی زمانی کوردی بێت نەوەک بە لاسایی تورکی و فەرەنسی، یان ئینگلیزی.

٢- دەنگە کوردییەکان بەپێی ئەم دەنگانە دەستنیشان بکرێن کە لە ئەلفوبێی عەرەبیدا هەیە، چونکە وشە کوردییەکان هەموو ئەو دەنگانەیان تێدایە کە لە ئەلفوبێی عەرەبیدا هەن، ئینجا پیتە لاتینییەکانیان بەرانبەر بکرێن.

٣- سەپێنراوی داگیرکەران نەبێت، بەڵکو هەڵبژێرراوی بیرمەندانی زمانی کوردی بێت.

٤- لەگەڵ بنەما بنچینەییەکانی زمانی کوردی ڕێک بکەوێت و بگونجێت.

دەستنیشانکردنی دەنگ و فۆنیم و ئەلۆفۆنەکان

هەروەک دەزانین هەموو فۆنیمێک دەنگە، بەڵام هەموو دەنگێک فۆنیم نییە(٢٤)، بۆیە لە زماندا دوو جۆر دەنگ هەیە، جۆری یەکەم پیت و دەنگێکی سەربەخۆیە، بە فۆنیم ناو دەبرێت، مەرجی بەفۆنیم بوونیش ئەوەیە کە بە ئاڵوگۆڕکردنی دەنگێک بە دەنگێکی تر واتای وشە بگۆڕێت، جۆری دووەم بە ئەلۆفۆن ناودەبرێت، مەرجی بە ئەلۆفۆن بوونیش ئەوەیە کە دەنگێکی گۆڕاو لەسەر دەنگی فۆنیمێک دروست ببێت بەبێ ئەوەی واتای وشەکە بگۆڕێت،

فۆنیمەکان: ئەگەر پیتێک بۆ دەنگێکی سەربەخۆ(فۆنیم) لە هەردوو ئەلفوبێدا نەبێت، دەبێت بە دانانی کڵاوەی ژمارە هەشت((٨)) نیگاری پیتێکە دروست بکرێت وەک (ش - ڤ -چ- پ- ژ) - (ÂÎêĉĥŝx̂Ẑ)

ئەلۆفۆنەکان: لە ئەلفوبێی عەرەبیدا - (ڕ- ڵ) بەهەڵگەڕاوەی ژمارە حەوت((٧)) دروست دەبێت - (ص -ط) وەک پیتی تایبەت -(ک - گ) بە کاریگەری پیتە بزوێنەکانی بەدواداهاتووی ئەم دەنگانە دەردەخرێت، بەڵام لە ئەلفوبێی لاتینیدا هەموویان بە هەڵگەڕاوە دروست دەکرێن (ڕ = r̂/ ڵ=L̂/ص=Ŝ/ ط= t̂/ ک = K̂/ گ = Ĝ)

١-ب = Bb = فۆنیم

٢- پ = Pp = فۆنیم

٣- ت = T t = فۆنیم

٤- ط =t = ئەلۆفۆن

٥- ج=C = فۆنیم

٦- چ = ĉ = فۆنیم

٧- هـ= H = فۆنیم

٨- ح =Ĥĥ = فۆنیم

٩- ع = Ââ = فۆنیم

١٠-خ =x = فۆنیم

١١-غ = x̂ = فۆنیم

١٢- د=Dd = فۆنیم

١٣- ز= z = فۆنیم

١٤- ژ= zẐ= فۆنیم

١٥- س =s = فۆنیم

١٦- ص = S = ئەلۆفۆن

١٧-ش = ŝ = فۆنیم

١٨- ف= f = فۆنیم

١٩- ڤ= v = فۆنیم

٢٠- ق= Q q = فۆنیم

٢١- ک= K = فۆنیم

٢٢- ک =K̂ = ئەلۆفۆن

٢٣- گ= G g = فۆنیم

٢٤- گ = gĜ = ئەلۆفۆن

٢٥- م= m = فۆنیم

٢٦- ۆ= o = فۆنیم

٢٧- ن= N = فۆنیم

٢٨- ر= Rr = فۆنیم

٢٩- ڕ = R̂r̂ = ئەلۆفۆن

٣٠- ل =L = فۆنیم

٣١- ڵ =L̂ = ئەلۆفۆن

٣٢ - (ە) = Ee= فۆنیم

٣٣-(ا) = Aa= فۆنیم

٣٤- (و) بزوێن = u = فۆنیم

٣٥-(و) نەبزوێن = w= فۆنیم

٣٦- (ی) بزوێن = î = فۆنیم

٣٧- (ی) نەبزوێن = y = فۆنیم

٣٨-(ێ)= Êê = فۆنیم

٣٩-(بزرۆکە)(i)

بزرۆکە نیمچە دەنگێگە، یان ئەو دەنگە کورتەیە کە وەک بزوێنەک لە وشە و لەبڕگەدا لە نێوان دوو پیتی نەبزوێندا هەست بەبوونی دەکرێت، ئەم نیمچە دەنگەش مەرج نییە تەنیا کورتە دەنگی (ی) بێت، بەڵکو لەوانەیە دەنگی بزوێنەکانی تریش بێت.

٤٠-(ئـ) هاوبزرۆکە

دەنگی (ئـ) لە زمانی کوردیدا چاو بەستییەکی وامان لێ دەکات کە بە چەند بیروبۆچوونێکی دژ بە یەک پێناسەی بکەین، چونکە دەنگێکی تایبەتە لە دەربڕین و لە نووسیندا، بەڵام ئەوەی جێگای گومان نییە لە هەردوو ئەلفوبێدا وەک پێداویستییەکی دەربڕین و دەنگێکی یاریدەدەر بۆ پیتە بزوێنەکانی سەرەتا خۆی دەردەخات، بەڵام هەرگیز نابێتە پێکهێنەری وشەی کوردی ڕەسەن لە ناوەڕاست و کۆتایی وشەدا، بەڵکو تەنیا لە کاتێکدا دەکەوێتە ناوەڕاستی وشە کە وشەیەکی دروستبوو بەم دەنگە دەبێتە پاشگر بۆ دروستکردنی وشەیەکی لێکدراو، لەم کاتەشدا دەبێتە دەنگێکی تواوە وەک (ئەندام - گوڵ ئەندام = گوڵەندام)(ئاو - ماست ئاو= ماستاو)(ئێستا - هەر ئێستا= هەرێستا)(ئارام - دڵ ئارام = دلارام) لە کۆتایی وشەشدا (نەئـ (نەء) تاکە وشەیە لە زمانی کوردیدا کە ئەم دەنگەی بکەوێتە کۆتایی، بەڵام هەروەک دەزانین بناغەی ئەم وشەیە ئامرازی نەرێنی (نا -نە) یە، وشەی (نەخێر)یشی لەبەرانبەردا هەیە، بە باوەڕی ئێمە گۆکردنی ئەم دەستەواژەیە گونجانە، یان بە لاسایی کردنەوەی زمانی عەرەبییە، چونکە بەهەمان شێوە عەرەبیش کە ئامرازی نەرێنی (لا) بەکار دەهێنن هەمان دەنگ لە کۆتایی

وشەکەدا دەردەخەن کە (لا) دەکەن بە (لاء) لە وشەی خــوازراویشـــدا دەتوانرێت ئەم دەنگە بگۆڕرێت، یان بتوێنرێتەوە وەک (مسألە – مەسەلە – مەسئەلە/ مسئول – مسؤل – مەسوول – مەسئوول/ نائب = نایب) (ڕائول – RauL– ڕاوول)

ڕاستیەکەی لێکدانەوەی ئەم دەنگە لە زمانی کوردیدا بە هۆی ئەو سروشتە تایبەتەی کە هەیەتی لە نێوان بیروبۆچوونی جیاوازی زمانەوانان و تایبەتمەندی ئەلفوبێکان و لاساییکردنەوەی زمانە باڵا دەستەکاندا ماوەتەوە لە هەژمارکردنی بە دەنگێکی خاوەن پیت و فۆنیمێکی سەربەخۆ و بزوێن و نەبزوێن، یان دەنگێکی بێ فۆنیم، بەڵام بە گوێرەی دوا بڕیاری ئەنجوومەنی کۆڕی زانیاری کورد وەک پیتێکی سەربەخۆ دیاری کراوە(٢٥)، لە دوا چاپی ڕێزمان و خوێندنەوەی کوردیش لەژێر لیستی پیتە نەبزوێنەکاندا نووسراوە(٢٦)، هەروەها بەپێی دوا بڵاوکراوەی ئەکادیمیای کوردی لەگەڵ پیتە وەستاوەکان دانراوە (٢٧)، بەڵام محەمەد ئەمین هەورامی دەڵێت دەنگی (ئـ) لە زمانی کوردیدا بەر پێناسەی فۆنیم ناکەوێت کە پێناسەکەی بۆ ساغکردنەوەی دەنگە زمانییەکان پەیڕەو دەکرێت، کەچی دەنگی هەمزە لە زمانی عەرەبیدا بەر پێناسەی فۆنیم دەکەوێت وەک لە جێی (سأل- سجل) چونکە لە پێناسەی فۆنیمدا وتراوە، فۆنیم ئەو دانە دەنگەیە کە دەوری واتا گۆڕین لە وشەدا دەبینێت(٢٨)، هەروەها دکتۆر ئەورەحمانی حاجی مارف دەڵێت لە زمانی کوردیدا (ئـ) فۆنیم نییە، بەڵکو دەنگێکی یاریدەدەرەو لە سەرەتای ئەو وشانەوە، یان ئەو بڕگانەوە پەیدا دەبێت کە بە بزوێن دەست پێ دەکەن – ئیبراهیم ئەمین باڵدار وەک پیتێکی سەربەخۆی هەژمارکردووە- شاکر فەتاح ئەحمەد بەلکاوی لەگەڵ بزوێنی درێژی (ا)ی بەم شێوەیە(ئا) وەک پیتێکی سەربەخۆ هەژماری کردووە- عومەر عەبدولڕەحیم دەنگی (ئـ)ی لەژێر ناوی پیتە بێ دەنگەکان داناوە کە دەڵێت کوتوپڕ لەدەنگ، یان لەناو قوڕگدا دێنەدەرەوە(٢٩)، هەروەها محەمەد مەعرووف دەڵێت زۆر ئاشکراو بەڵگە نەویستە کە ئەم دەنگە لە پلەی فۆنیمدا نییە و شوێنەکانی بە ئاسانی بە یاسایەکی فۆنەتیکی دیاری دەکرێت (٣٠).

بەراوردکردنی بزرۆکە و هاوبزرۆکە

دەنگی (ئـ) ئەو دەنگەیە کە لە نێوان بیروبۆچوونی زمانەوانان و سروشتی تایبەتی خۆیدا بەبێ ناو و هەژمارکردنی بە فۆنیم، یان دەنگێکی بێ فۆنیم ماوەتەوە هەروەها بەکارهێنانیشی لە نێوان هەردوو ئەلفوبێدا بووەتە هۆی ئەوەی کە هەندێک بنەما و لێکدانەوە ئاوەژوو بکاتەوە، بۆیە بەباوەڕی ئێمە دەنگی (ئـ) بە (هاوبزرۆکە) بناسرێت گونجاوترە، چونکە لە هەندێک سیفەتدا هاوشێوەی بزرۆکەیە، لە هەندێکی تردا پێچەوانەیە.

بزرۆکە «i»

١-کورتە دەنگێکی بزوێنە.
٢-هەرگیز ناکەوێتە سەرەتای وشە.
٣- لە ناوەڕاست و کۆتایی وشەدا هەست بەبوونی دەکرێت.
٤- هەردەم دەکەوێتە نێوان پیتە نەبزوێنەکانەوە.
٥- لە ئەلفوبێی عەرەبیدا نانووسرێت و ناخوێنرێتەوە.
٦- لە ئەلفوبێی لاتینیدا دەنووسرێت و ناخوێنرێتەوە.
٧- لەگەڵ دەنگە بزوێنەکان ئاڵوگۆڕ دەبێت وەک (وەڵات = wiLat//و(ی)ڵات/ (کوردوستان=Kurdistan/ کورد(ی) ستان/ (نزیک = nizik/ن(ێ) زیک...تاد

هاوبزرۆکە «ئـ»

١- دەنگێکی وەستاوی نەبزوێنە.
٢-هەردەم دەکەوێتە سەرەتای وشەوە.
٣- لە ناوەڕاست و کۆتایی وشەدا دەتوێتەوەو هەست بەبوونی ناکرێت.
٤-هەردەم دەکەوێتە پێش پیتە بزوێنەکانەوە.
٥-لە ئەلفوبێی عەرەبیدا دەنووسرێت و دەخوێنرێتەوە.
٦- لە ئەلفوبێی لاتینیدا نانووسرێت و دەخوێنرێتەوە
٧- لەگەڵ دەنگ و پیتە نەبزوێنەکان ئاڵوگۆڕدەبێت وەک (ئێسک – هێسک/ ئاسان =هاسان/ ئانین = هانین/ ئینان – هینان/ ئاسمان = عاسمان/ قورئان – قورعان...تاد

ژمارەی دەنگ و فۆنیم و ئەلۆفۆنەکان

– ژمارەی دەنگەکان لە زمانی کوردیدا (٣٨) دەنگە، ئینجا لەم دەنگانەدا فۆنیم و ئەلۆفۆنەکان جیا دەبێتەوە، لە فۆنیمەکانیش پیتە بزوێن و نەبزوێنەکان دەردەهێنرێت.

– ژمارەی فۆنیمەکان لە ئەلفوبێی عەرەبیدا بریتییە لە سی(٣٠) دەنگ و پیتی سەربەخۆ، لەلاتینیدا بریتییە لە (٣٢) پیت و نیگاری سەربەخۆ، چونکە هەردوو دەنگی (و–ی) بزوێن و نەبزوێنی بە دوو نیگاری جیاواز دەردەخرێت بە پێچەوانەی ئەلفوبێی عەرەبی کە بۆ هەردوو دەنگ یەک شێوە نیگار دادەنرێت (ب bB/ پ
Pp/ ت Tt/ ج C/ چ ĉ/ ع Ââ/ خ X/ غ x̂/ د
Dd/ هـ Hh/ ح Ĥĥ/ ز z/ ژ Ẑ/س s/ش
ŝ/فFf/ڤـــ v/ق Qq//ک K/گ Gg/ م Mm/ن
Nn/ل L/ر Rr/ێ Êê/ه Ee/ ی -یـ y -Î/و- u
w/ۆo/ ا A)

– ژمارەی ئەلۆفۆنەکان لە هەردوو ئەلفوبێدا بریتییە لە شەش (٦) دەنگی جیاواز کە لەسەر دەنگە بنەڕەتییەکە، یان فۆنیمە سەربەخۆیەکە دروست دەبێت، بە نیگاری سەربەخۆ، یان بە نیشانەی هەڵگەڕاوە پیشان دەدرێت، بەم شێوەیە (ط t̂/ڕ R̂r̂/ص Ŝ/ک K̂/گ Ĝĝ/ڵ L̂).

تێبینی:

لە هەندێک وشەدا هەست بەوە دەکرێت کە دەنگی (چ) یش وەک (ک)ی ئەلۆفۆن دەنگەکەی ئەستوور دەبێت وەک (چاو ĉaw) دەخوێنرێتەوە K̂aw چیمەن ĉîmen دەخوێنرێتەوە K̂îmen...تاد، بەڵام بە ئەلۆفۆن هەژمار ناکرێت، چونکە دەربڕینێکی تایبەتە و لە زار و ئاخاوتنی ئەو کەسانە زیاتر هەست پێ دەکرێت کە زمانی عەرەبی دەزانن، نەوەک بە شێوەیەکی گشتی لە بواری دەنگسازیدا کاریگەری لەسەر زمانی کوردی هەبێت.

–ژمارەی پیتە نەبزوێنەکان (کۆنستانت) بریتییە لە بیست و شەش(٢٦+ هاوبزرۆکە) دەنگ (ب bB/ پ
Pp/ ت Tt/ ج C/ چ c/ ع Ââ/ خ X/ غ x̂/ د
Dd/ هـ Hh/ ح Ĥĥ/ ز z/ ژ Ẑ/ س s/ ش ŝ/
ف Ff/ ڤـ v/ ق Qq/ ک K/ گ Gg/ م Mm/
ن Nn/ ل L/ ر Rr/ ی -یـ y/ و w/ +هاوبزرۆکە

– پیتە بزوێنەکان (ڤاول) بریتییە لە شەش (٦ بزوێنی تەواو + بزرۆکە) کە ئەمانەن/ (ا) a/ (ە) Ee/) ی – یـــــ Î/ (ێ) Êê/ (و) -u/ (ۆ) o+ بزرۆکە.

تێبینی:

دەستنیشانکردنی بزوێنەکان یەکێکە لەو گرفتانەی کە تا ئێستا یەکلا نەبووەتەوە، چونکە هەندێک لە زمانەوانان لە ئەلفوبێی عەرەبیدا حەوت پیتی بزوێن دەستنیشان دەکەن کە بریتین لە (ا- ە – ی – ێ – و – ۆ + (وو)ی درێژ، لەئەلفوبێی لاتینیشدا هەشت پیت دیاری دەکەن کە بریتین لە (uw+u-e-i-o-e-a) درێژ +بزرۆکە (i)، بەڵام بە باوەڕی ئێمە پیتە بزوێنەکان لە زمانی کوردی و لە هەردوو ئەلفوبێدا شەش بزوێنی تەواو و بزرۆکەی کورت و ناتەواوە، (وو)ی درێژ بە بزوێنی درێژ لەتەک بزوێنەکان هەژمار نەکرێت، چونکە پێکهاتووە لە دوو دەنگ، ئەم دوو دەنگەش، یان بزوێن و نەبزوێنە، یان بزوێنێکی تەواو و بزرۆکەیە، بەڵام لەبەر ئەوەی لە ئەلفوبێی عەرەبیدا بزوێن و نەبزوێنی (و–ی) یەک نیگاریان هەیە، هەروەها نیگاریش بۆ بزرۆکە نییە، بۆیە کە دوو پیتی وەک یەکی (وو) دەنووسرێت، وادەردەکەوێت کە یەک پیتە نەوەک دوو دەنگ، ئەمەش وای کردووە لە ئەلفوبێی عەرەبیدا هەست بەو جیاوازییە نەکرێت و بە هەند وەرنەگیرێت، بەڵام لە لاتینیدا لەبەر ئەوەی بزوێن و نەبزوێنی (و) لەیەکتر جیا دەکرێنەوە، هەروەها نیگاری بزرۆکەش هەیە، بۆیە دەتوانین هەردوو دەنگ لەیەکتر جیا بکەینەوە و لە رێنووسدا دەریبخەین بەم شێوەیە (wu - wi - ui)

تێبینی:

ا- هەردوو دەنگی (ۆ- ێ) لە زمانی کوردیدا دوو پیتی سەربەخۆن و دەکەونە بەر پێناسەی دەنگە فۆنیمەکان، چونکە واتاگۆڕی بە وشەکان دەکەن، بەڵام لە ئەلفوبێی عەرەبیدا پیتی تایبەتیان بۆ نییە، بۆیە لەسەر نیگاری دەنگ و پیتی (و – ی) بەدانانی هەڵگەڕاوەی ((٧)) دروست دەبن، ئەمەش پێچەوانەی ئەوەیە کە دەڵێین دەبێت فۆنیمەکان بە کڵاوەی ((٨)) دروست بن، بۆیە پێویستە نیشانەی هەردوو پیتەکە بگۆڕرێت و بە کڵاوەی ژمارە هەشت دروست بکرێت بەم شێوەیە (و– ی) تا شێوەی نیشانە و هێمای دروستبوونی هەموو پیتەکان لە هەردوو ئەلفوبێدا وەک یەکتری لێبێت، بە مەرجێک سێ خاڵی سەر پیتەکانی (ش- ژ- ڤ – چ – پ)یش بەکڵاوە دابنرێت، کە ڕاستییەکەی هەروایە، چونکە نووسەرانی کورد لە دەستنووسدا هەرگیز سێ خاڵ نانووسن، بەڵکو وەک ژمارە هەشت وێنای دەکەن، چونکە ئاسانترە و دەست هەڵگرتنی تێدا نییە.

ب- ئەگەر وێنەی پیتەکان بەکلاوە و هەڵگەڕاوە دروست بکرێن، بۆ فێربوون ئاسان دەبێت لە هەمان کاتدا بۆ بەرانبەرکردنی پیتە هاودەنگەکان لە هەردوو ئەلفوبێ و لە دوگمەکانی کۆمپیووتەردا گونجاوترە.

هۆکارەکانی گیروگرفتی ڕێنووسی کوردی

هۆکاری یەکەم: نەبوونی دەسەڵات و مانەوەمان بە ژێردەستی. ئەم هۆکارە وای کردووە کە هەرگیز پاڵپشتی دەسەڵات بۆ یەکخستنی ڕێنووسی کوردی دروست نەبێت.

هۆکاری دووەم: پارچە پارچەبوونی خاکەکەمان و دابەشبوونمان بەسەر چەند وڵاتێکی داگیرکەردا، ئەم هۆکارە وای کردووە کە زمانی کوردی بەگشتی، هەرچەند شێوەزارێکی لە هەر پارچەیەکدا بکەوێتە ژێر کاریگەری زمانێکی باڵادەست - جیابوونەوەی ڕێنووس و ئەلفوبێی نووسینی لێ بکەوێتەوە، ئەمەش بووەتە هۆی ئەوەی کە خوێندەواری کورد لەیەکتر داببڕێن و نەتوانن دەستنووسی یەکتر بخوێننەوە - ڕۆشنبیری و توێژینەوە زمانەوانییەکان لەهەر پارچەیەکدا لەیەکتر جیاببێتەوە و ڕێگەچارەی گرفتەکان بەیەک ئاراستە پێش نەکەوێت.

هۆکاری سێیەم: نەبوونی زمانی ستاندارده، ئەم هۆکارەش وای کردووە کە نەتوانرێت بەیەک یاسا ڕێنووسی کوردی یەک بخرێت، چونکە هەر شێوەزارێک لەهەر پارچەیەکدا، هەر نووسەر و زمانەوانێک لە ئەلفوبێیەکدا بەپێی تایبەتمەندی شێوەزار و ئەلفوبێیەکە پێشنیار و ڕێنمایی دادەنێت، ئەمەش دەبێتە هۆکاری پەیدابوونی بیروبۆچوونی دژبەیەک نەوەک یەک ئاراستەی ڕێکوپێک.

هۆکاری چوارەم: پەیڕەونەکردنی یاسای ڕێنووس و بەهەند وەرنەگرتنی بنەما و پێوەرەکان بە تایبەتمەندی زمانی کوردی، ئەم هۆکارەش وای کرد: دیاردەی جیاوازی لە ڕێنووسی دەستەواژەکاندا دەربکەوێت - شێوەی تێکەڵ و هەڕەمەکی پەرە بستێنێت- هەموو شێوە ڕێنووسێک بە ڕاست بزانرێت.

هۆکاری پێنجەم: بیرۆکەی شیان و نەشیان لە ڕێنووسدا کراوەتە پاساو بۆ ئەوەی دەستەواژەیەک بە دوو شێوە و زیاتر بنووسرێت، وەک لە نووسین و نەنووسینی پیتی نیشانەی کاری داخوازی (ب) (هەڵبگرە - هەڵگرە)- پیتی (ت)ی کۆتایی کاری ڕانەبوردوو (دەفرۆشێت- دەفرۆشێ/ دەکا - دەکات)گۆڕین و کلۆرکردن وەک لە (تێداچوون -تیاچوون...تاد)

هۆکاری شەشەم: کورتکردنەوە و درێژکردنەوەی دەنگەکان لە کاتی دەربڕیندا هۆکارێکی ترە کە جیاوازی ڕێنووسی لێ پەیدا دەبێت، چونکە ڕاستییەکەی هەرچی بزوێنی تەواوە دەشێت بە قەدەر توانایی ئاخێوەر درێژ ببێتەوە، بەشی هەرە زۆری کۆنستانتەکانیش درێژکردنەوە هەڵ دەگرن، دەنگەکانی (خ - ر - ڕ - ز - ژ - س- ش - غ - ف - ڤ - ل - ڵ - م - ن، دەنگی ح - ه، جێی دەمەتەقەن) دەشێت بە ئارەزووی ئاخێوەر درێژ ببێتەوە، دەنگەکانی (ب - پ - ت - ج - د - ع - ئـ - ک - گ) هیچیان ناشێ درێژ بکرێنەوە(٣١)، ئەم خاسیەتەش وادەکات کە گرفتەکان چارەسەر نەبن، چونکە هەندێ کەس دەربڕینی دەنگەکان دەکاتە پێوەر و نیگاری پیتەکانی بەرانبەر دەکات، بەواتای ئەوەی بە دوای شێوەی کورتکردنەوە و درێژکردنەوەی دەنگەکاندا دەچێت لەکاتی نووسیندا وەک (نووسین - نوسین/ کاووڕ - کاوڕ/ پیـــاز - پیاز، بەڵام لەبەر ئەوەی ئەم درێژی و کورتییە جیاوازی واتای لێ دروست نابێت، مەگەر لە چەند حاڵەت و دەستەواژەیەکی دەگمەندا نەبێت وەک (کوڕ - کووڕ/ ماین - مایین)، بۆیە تا ئێستا ڕایەکی یەکلاکەرەوە بە پەسند نازانرێت بۆ ڕێنووسی ئەم دەستەواژانە.

هۆکاری حەوتەم: زمانی کوردی زمانێکی لێکدراوە، بە لێکدانی دوو وشە و پاشگر و پێشگر و زیاتر زۆرینەی دەستەواژەکان دروست دەبن، ئەمەش هۆکارێکی ترە کە گرفتی زیاتری بۆ دروست کردووین و بووە بە دیاردەیەکی جیاواز لە ڕێنووسدا، چونکە لکاندن و نەلکاندن و دووری و نزیکی دەستەواژەکان لە نووسیندا بووە بە هۆکارێک کە ناتوانرێت بەیەک شێواز و شێوە وشەکان بنووسرێن وەک لە(دەستنیشانکردن - دەست نیشان کردن - دەستنیشان کردن - دەستنیشانمانکرد - دەستنیشانمان کرد - دەست نیشانمانکرد- دەستنیشاندەکەم - دەست نیشان دەکەم - دەستنیشان دەکەم...تاد

هۆکاری هەشتەم: لاساییکردنەوەی ڕێنووسی زمانە باڵادەستەکان، ئەم هۆکارەش وای کردووە، کە نووسینی کوردی زیاتر ماک و مۆری زمانە داگیرکەرەکانی پێوە بلکێت - خوێندەواری کورد زیاتر شارەزای نووسین و

ڕێنووسی زمـــانە باڵادەســـــتەکـــان ببـــێت نەوەک تایبەتمەندییەکانی زمانە زگماکەکەی خۆی.

ئەم هۆکـارانە و چەندان هۆکـاری تر بەیەکـەوە وایان کردووە کە تاکی کورد خۆی بەقەرزاری ئەو زمانە بزانێت کە خوێندنی پێ فێربووە، چارەسەرکردنی گیروگرفتەکانی زمـانی کـوردی بەگـشـتی و ڕێنووسـەکـەی بەزەحـمـەت بزانێت، چونکە وا پەروەردەبووە کە بە تایبەتمەندی زمانی کـــوردی بیـــر نەکـــاتەوە، بەڵکو وەک بەراوردکـــاریێکی زمـانەوانی لە نێـوان شـێـوەزارە کـوردییـەکـان، یان شـێـــوەزارێکی کـــوردی و زمـــانێکی ســـتـــانداردی داگیرکەرێک، یان بیـانییـەک، یان وەک زماناسێکی جیـهـانی بیـر لە زمـانە زگـمـاکـەکـەی خۆیان بکاتەوە، ئەمەش لە ئەنجامی ئەو ڕێڕەوە مێژووییـیە دروست بووە کە تاکی کورد هەردەم زمانە زگماکەکەی خۆی بە لاواز زانیوە و بە هاوتای زمانە داگیرکەرەکانی نەزانیوە.

هەنگاوەکانی یەکخستنی ڕێنووسی کوردی

هەنگاوی یەکـەم: دانانی یاســای نووسین و ڕێســای ڕێنووس

ئەم هەنگاوە دەســـتـــپـێـکی ئەو قـــۆناغـــەیە کـــە بۆ ڕێکخـــســــتنی نـووسین و یەکــخـــســـتنی ڕێنووس هەڵدەهێنرێت، دەبێت بە هەڵبژاردنی ئەو شێوە نووسینە دەست پێ بکات کە دەبێت لە ڕێنووسدا پەیڕەو بکرێت، چونکە نووسین گـــەلێک جـــۆری هەیە، فـــۆنەتیکی، فۆنۆلۆجی، سیلابیکی، ئەرتۆگرافی و تێکەڵ.. هەریەکە لەمـــانە لە دەنگســـازیدا بواری خـــۆی هەیە، هەندێک لەزمـانەوانان هەست بەجـیـاوازی نێـوان ئەمـانە نـاکـەن، هەیە لەڕوانگەی فـــۆنەتیکەوە، هەیشـــە لەڕوانگەی فـۆنۆلۆجـیـیـەوە، هەیشـە لەڕوانگەی هەردوو ئاسـتـەوە بەتێکەڵی بیـر لە ڕێنووس دەکـاتەوە(٣٢)، بەڵام ئەم هەنگاوە بەو مـــانایە نایەت کـــە هەمـــوو گـــرفت و جیـاوازییـەکـانی ڕێنووسی پێ چارەسـەر دەبێت، چونکە هیچ یاسایەک لە هیچ بابەتێکدا نییە پڕاوپڕ کێشەکان چارەسەر بکات.

هەنگاوی دووەم: ڕێککەوتنی نێوان زمانەوانان

لەدوای دانانی یاســـا و ڕێســـا، ڕێککەوتنی نێـــوان بیـرمـەندان و زمـانەوانان و شـارەزایانی زمـان لەسـەر پێشنیـار و ڕێنماییەکان بەگرنگترین هەنگاو دادەنرێت بۆ ڕێکخستن و یەکخستنی ڕێنووس، چونکە ئەگەر بەنیوە چڵێش بێت لە هەندێک باردا هەمـوولا ڕێک دەکەون کە چۆن بنووسن(٣٣)، لەم حـاڵەتەشدا تا ڕادەیەک شـێـوە ڕێنووسـێکی یەکگرتوو، یان ڕێکخـراو دەردەکـەوێت لە جیاتی شێوەی تێکەڵ و هەڕەمەکی.

هەنگاوی سێیەم: سەپاندن بە بڕیاری دەسەڵات

هەنگاوی یەکـەم و دووەم دەبێـــتـــە هۆی ئەوەی کـــە دەسـەڵات زەمـینەی ڕێکخستن و یەکـخـستنی ڕێنووس بڕەخسێنێت، چونکە کە یاسا بۆ نووسین دانرا و ڕێچکەی ڕێنووسـیش دیاری کـرا، زمـانەوانانیش گـەیشـتنە ئەو بڕوایەی کـە بەرژەوەندی بەرز و باڵای نەتەوەیی لەوەدایە کە لەسەر چەند پێشنیار و ڕێنماییەک ڕێک بکەون، لەم کـــاتەدا دەبێت دەســـەڵات ڕۆڵی خـــۆی ببـــینێت کـــە لەســـەریەتی، ئەویش دەبێت ئەو بڕیارە یەکـلاکـەرەوەیە بدات بۆ: جێبـەجێکردنی پێشنیـار و ڕێنمـاییـەکـان، هەڵبژاردنی ئەلفوبێیەک، پەیڕەوکردنی شێوە ڕێنووسێک، سەپاندن و ناچارکردنی قوتابی و خوێندکاران لە پرۆسەی خوێندندا تا لە دەرئەنجامدا شێوە ڕێنووسێکی یەکگرتوو لە دەست و پەنجەی خوێندەواراندا بەرهەم بێت.

ئەنجام: فێربوون و دەست ڕاهاتن

ئەم سێ هەنگاوەی سـەرەوە پەیوەست و تەواوکـەری یەکترن، چونکە جێبەجێکردنیـان بەیەکەوە دەبێتە هۆی فێربوون و دەست ڕاهاتنی خوێندەواران، دەبێتە ئاوێنەی ڕێنووس لە دەســـتنووسی نووســـەران و دامـــودەزگـــا فـەرمـیـیـەکـانی دەسەڵاتدا ڕەنگ دەداتەوە، بەتێـپەڕینی کـــات دەبێـــتـــە پرۆســـەیەکی ڕاهاتوو بەلای نووســـەر و خوێندەوارانی ئاسـاییـەوە، بەڵام ئەگەر هەنگاوێک، یان دوو هەنگاو جێبەجێ بکرێت و ئەوەکەی تریان فەرامۆش بکرێت، گـومـان لەوەدا نابێت کە هەرگـیـز ئەو ئەنجام و ئامـانجـەی لێ دەست ناکـەوێت کـە دەمـانەوێت، چونکە وەک ئەوە وایە کە هاوکـێـشـەیەک بە لاسـەنگی هەوڵی هاوسـەنگی بۆ بدرێت، وەک دەزانین کە ئەمـەش نابێت، بە لێکدانەوەیەکی تر ئەم سێ هەنگاوە وەک سوڕی ژیانی بوونەوەرێکە کـە دەبێت هەمـوو پێداویسـتـیـیـەکـانی بۆ سازبکرێت ئینجا پێ دەگات.

ئەگـــەر ســـەیربکەین دەبینین لەبەر ئەوەی ڕێڕەوی ڕێکخستن و هەوڵی یەکخستنی ڕێنووسی کوردی هەرگیز ئەم سێ هەنگاوەی لەیەک کـاتدا بۆ دەسـتـەبەر نەبووە، بۆیە بۆ چارەسـەرکـردنی گـرفـتـەکـان، لەگـەڵ ئەوەی

دڵسۆزانی زمانی کوردی ڕێگەچارەو پێشنیاری زۆریشیان بۆی کردووە، بەڵام هەرگیز ئەو ئامانجەی نەپێکاوە کە هەوڵیان بۆ داوە، ئەو مەبەستەشی بەدی نەهێناوە کە ویستراوە، بۆیە پێویستە ئەم سێ هەنگاوە لەگەڵ یەکتردا جێبەجێ بکرێن تا ئەنجامەکەی بەشێوەیەک دەربکەوێت، کە فێربوون و دەست ڕاهاتنی خوێندەوارانی لێ بەرهەم بێت.

لە دوای ڕاپەڕینەوە(١٩٩١ز) لەگەڵ ئەوەی لە کوردستانی باشوور پرۆسەی خوێندن بە کوردییە، بەڵام زۆرترین ڕەخنە لە پرۆگرامەکانی خوێندن دەگیرێت، چونکە دەسەڵات نەیتوانیوە ڕێنووسێکی یەکگرتوو لە پرۆگرامەکانی خوێندندا پەیڕەو بکات تا دەست و پەنجەی قوتابیانی لەسەر ڕابێت، گرنگترین هۆکاریش لەمەدا ئەوەیە کە دەسەڵات بە ئەرکی سەرشانی خۆی نەبینیوە، بەڵکو بە خەمساردی و بە بێ بایەخی سەیری زمانی کوردی بەگشتی و ڕێنووسەکەی کردووە، هەوڵ و دەستپێشخەری بۆ ڕێککەوتنی نێوان زمانەوانان نەکردووە، زەمینەی خزمەتکردنی بەشێوەیەکی زانستی و سیستماتیکی نەڕەخساندووە، ئەمەش وای کردووە یاسا و پێشنیارەکانی کۆن و نوێ وەک ڕای تاکەکەسی بمێنێتەوە و نەتوانرێت پێشنیارەکان جێبەجێ بکرێن، بیروبۆچوونی شێوەزار پەرستان و بەرنامەی چۆن هاتووە با هەروابێت پەرە بستێنێت، ئەمانەش بوونە هۆی ئەوەی کە گرفتەکانی ڕێنووسی کوردی چارەسەر نەبن و قوتابی و خوێندەوارانی کورد بە دەستووری جاران بە شێوەی هەڕەمەکی فێرە نووسین بن.

پوختەی باس

١- پرۆسەی پەروەردە و فێرکردن بەشادەمار و گرنگترین زەمینە دادەنرێت بۆ پەیڕەوکردنی ئەو پێشنیار و ڕێنماییانەی کە بۆ خزمەتکردنی ڕێنووس دادەنرێن، چونکە هەنگاوەکانی چارەسەرکردنی گرفتەکانی ڕێنووسی لێ جێبەجێ دەکرێت و دەتوانرێت هەموو ئەو مەبەستانەی تێدا دەربخرێت کە بەرنامەی یەکخستنی ڕێنووس ئاسان دەکات، بۆیە پێویستە ڕێنووسی کتێب و پرۆگرامەکانی خوێندن بکرێتە خاڵی یەکلاکەرەوە و ڕەنگدانەوەی لەسەر فێربوونی قوتابیان هەبێت تا لە دەرئەنجامدا ڕاهاتنی دەستی نووسەران و تایبەتمەندی نووسینی کوردی و ئاشنایەتی یاسا و ڕۆشنبیری ڕێنووس لە توێژینەوەی توێژیاران و بیرکردنەوەی زمانەوانان و فێربوونی خوێندەواراندا پەیدا ببێت.

٢- نووسین و ئاخاوتن ئاوێنەی زمانن، ڕێنووس و ڕێزمانیش دوو زانستی پەیوەستی یەکترن لە نووسین و ئاخاوتن هەڵ دەهێنجێنرێن، ئەم دوو زانستەش وا دەکەن هەموو وردەکارییەکی زمان لەبوارەکانی وشەسازی و دەنگسازی لە ڕێزمان و ڕێنووسەکەیدا دەربکەوێت، بۆیە کە زمانی کوردی پێشکەوت و لەقۆناغی ئاخاوتن و ئەدەب و هونەرەوە گۆڕا بۆ قۆناغی زانست ڕێزمان، ئینجا بیر لەوە کرایەوە کە نووسینەکەشی لەشێوەی لاسایی و تێکەڵ و هەڕەمەکی نەمێنێتەوە، هەوڵ درا شێوە ڕێنووسێکی یەکگرتووی تێدا پەیڕەو بکرێت.

٣- بەشێک، یان هەندێک لە گرفت و جیاوازییەکانی ڕێنووس بە یاسای دروستکراو و بە لێکدانەوەی لۆژیکی و هەندێکی بە ڕێککەوتنی نێوان زمانەوانان و هەندێکی بە مێژووی ڕاهاتنی دەست و پەنجەی خوێندەوار و نووسەرانی و هەندێکی بە سەپاندن بەبڕیاری دەسەڵات یەکلایی دەکرێتەوە و ڕێنووسی پێ ڕێک دەخرێت.

٤- هەروەک ئاشکرایە کە هەرگیز ڕێنووسی کوردی زەمینەی چارەسەری گرفتەکانی بۆ نەڕەخساوە، ئەمەش وای کردووە کە بەبەردەوامی بیروبۆچوونی جیاواز لە ڕێنووسەکەیدا دەربکەوێت، بۆیە هەندێک کەس ڕێنووسی کەسانی تر بە هەڵە دەزانن بە بێ ئەوەی بەڵگەیەکی یەکلاکەرەوەشیان لەبەر دەستدا بێت کە بەڵگەی تری لە بەرانبەردا نەبێت، بەڵکو زیاتر بەڵگەکان بیروبۆچوونی تایبەتی خۆی، یان کەسێک، یان بیروبۆچوونی سەرچاوەیەکی کۆنە، یان بۆ دژایەتیکردن و خۆ دەرخستن دەکاتە پاساوی بڕیاردان لەسەر ڕاستی و ناڕاستی ڕێنووسی دەستەواژەیەک، ئەمەش بووەتە هۆکاری قووڵبوونەوەی گرفتەکان و پەیدابوون و زیادبوونی بیروڕای زیاتر و دژ بەیەک، چونکە هەروەک دەزانین دەتوانرێت لەیەک کاتدا چەند شێوە ڕێنووسێک لە نووسینی دەستەواژەیەک بە ڕاست بزانرێت.

٥- زمانی عەرەبی بە هۆی ئایینی ئیسلام و دەقی قورئانەوە کاریگەری لەسەر زمانی کورد و فارس و تورک هەبووە، داگیرکردنی کوردستانیش لەلایەن تورک و فارسەکانەوە کاریگەرییەکانی زیاتر و چارەسەرییەکانی ئاڵۆزتر کردووە، چونکە وای کردووە کە هەردەم نووسینی کوردی لەنێوان دوو زمانی جیاواز و دوو تایبەتمەندی و

ئەلفوبێیەکی سەپێنراودا تایبەتمەندییەکانی نووسینی کوردی ون ببێت، یان بەهەند وەرنەگیرێت و تا درەنگانێکیش هەستی پێ نەکرێت، ئەم هۆکارانەش بەیەکەوە بە تێپەڕینی سەردەمەکان کاریگەرییان لەسەر تێگەیشتن و ڕاهاتنی ئێمەی کورد کردووە، خوێندەوارانی کۆنی وا لێ کردووە کە وا بزانن ئەوەی لە ڕێنووسی عەرەبی، یان فارسی، یان لە تورکیدا هەیە، دەبێت لە نووسینی کوردیشدا هەمان شتی بۆ بدۆزرێتەوە.

٦- دانانی یاسا بۆ نووسین وەک چوارچێوەیە کە ئەگەر ڕێنووسی دەستەواژەیەک نەکەوتە سنووری ئەم چوارچێوەیە بەلادەر و ناوازە هەژماربکرێت ئەوەی بشکەوێتە چوارچێوەی یاساکە بە ئاسایی بزانرێت، ئینجا ڕێنووسی دەستەواژەکانی لەسەر ڕێک بخرێت. ڕێسای ڕێنووسیش بەو ڕێچکەیە دەچووێنرێت کە بەپێی ئەو بنەما جێگیرانەی کە لە زماندا هەن و پێوەرەکانیان لێ هەڵدەهێنجێنرێت، ئینجا پێشنیار و ڕێنماییەکانی لەسەر دادەڕێژرێت.

٧- نەبوونی یاسای نووسین و ڕێککەوتنی نێوان زمانەوانان، کرداری ڕێنووس وەک هونەرێکی خۆڕسک بە شێوەیەکی هەڕەمەکی و تێکەڵوپێکەڵ دەهێڵێتەوە، هەروەها دەبێتە هۆی ئەوەی کە هیچ دەسەڵاتێک توانایی بڕیاردانی لەسەر سەپاندنی شێوە ڕێنووسێک نەبێت، چونکە لەم حاڵەتەدا ناتوانرێت هیچ شێوە ڕێنووسێک پەیڕەو بکرێت، کە پەیڕەوکردنیش نەبوو، فێربوون نابێت، کە فێربوونیش نەبوو، هەرگیز ڕاهاتن لەسەر شێوە ڕێنووسێکی یەکگرتوو دروست نابێت، بۆیە بیرمەندانی وڵات، ئینجا ئەگەر دەسەڵاتدار بن، یان زمانەوان گیروگرفتەکانی زمان و هەندێک لە جیاوازی نووسین و زۆربەی گرفتی ڕێنووسیان بە ڕێککەوتن چارەسەر دەکەن، چونکە ڕێککەوتن لەنێوان زمانەوان و شارەزایان کارئاسانی بۆ جێبەجێکردنی پێشنیار و ڕێنماییەکان دەکات، بۆیە پێویستە یاسا و ڕێککەوتن بەر لە هەر هەنگاوێکی تر بێتە دی.

٨- کەمکردنەوەی جیاوازی و نزیکبوونەوە و یەکخستنی نووسین بەوە دەبێت کە لە ڕێنووسدا چەند یاسا و ڕێسایەک پەیڕەو بکرێت و لەڕێنووسی تێکەڵ و هەڕەمەکی جیای بکاتەوە، چونکە ڕێنووسی هەڕەمەکی پابەندی هیچ یاسا و ڕێنماییەک نابێت، بەڵکو بە شێوەیەکی تێکەڵ، دەستەواژەیەک لە کتێبێکدا، لە نووسراوێکدا، لەلاپەڕەیەکدا، لە دێڕێکدا بەچەند شێوە ڕێنووسێک دەنووسێت، ئەمەش لەگەڵ ئەوەی واتای نووسینەکە ناگۆڕێت، بەڵام بێ گومان لە جوانی نووسینەکە کەم دەکاتەوە، هەروەها دەبێتە هۆی ئەوەی کە نووسین لە قۆناغە سەرەتاییەکەیەوە هەرگیز بۆ قۆناغی زانست نەپەڕێتەوە، چونکە دەبێتە هۆی سەرهەڵدان و پەیڕەوکردنی شێوە ڕێنووسی تایبەت بە کۆمەڵەیەک، یان شێوەزارێک بەپێی بیروبۆچوونی زمانەوانێک، یان نووسەرێک... لەم حاڵەتەشدا گومان لە بیروبۆچوونی دژ بەیەک و هاوتای یەکتر پەیدا دەبێت، لە دەرئەنجامدا هیچ کەسێک، یان لایەنێک ئامادەیی ڕێککەوتن و سازانی لێ بەدی ناکرێت.

٩- هەروەک دەزانین تا ئێستا هەوڵی زۆر دراوە بۆ ئەوەی گرفتەکانی نووسینی کوردی چارەسەر بکرێن، جیاوازی لە ڕێنووسی دەستەواژەکاندا کەم بکرێتەوە و ڕێک بخرێت، بەڵام هەرگیز هەوڵی یەکخستنی نەدراوە بە واتا ڕاستەقینەییەکەی تا ڕێنووسەکەی لە هەموو پارچەکانی کوردستاندا وەک یەکی لێ بکرێت، چونکە دابەشکردنی کوردستان بەسەر چەند وڵاتێکی داگیرکەر و کاریگەری زمانەکانیان لەگەڵ بەکارهێنانی ئەلفوبێیە جیاوازەکان ئەو ڕێگەیە ئاسان ناکات بۆ ئەوەی هەوڵەکان یەک بخرێن و ڕێگە چارەکان بەیەک ڕێباز و ئاراستە پێش بکەون، بەڵام بێ گومان هەر لە زووەوە شارەزایان و خوێندەواران و نووسەران و زمانەوانانی کورد، بەپێی گونجان هەوڵیان داوە تا نووسینی کوردی لە لاساییکردنەوەی ڕێنووسی ئەو زمانانە دووربخەنەوە کە دەسەڵاتیان بەسەریدا هەبووە بۆ ئەوەی بە تایبەتمەندییەکانی خۆی ڕێچکە و ڕێڕەوێکی تایبەتی بۆ دەستنیشان بکەن، بەڵام هەروەک دیارە کە نەتوانراوە، چونکە خوێندنی پێ نەکراوە، هەرگیز خاوەن دەسەڵات و باڵادەستیش نەبووە تا پاڵپشتی ئەو پێشنیار و ڕێنماییانە بکرێت کە بەتایبەتمەندی زمانی کوردی داڕێژراوە، بەڵکو لە باشترین حاڵەتدا ئەو دەرفەتەی بۆ ڕەخسێنراوە کە لاسایی زمانە باڵادەستەکان بکاتەوە، بۆیە بە بەردەوامی بە ڕێگەیەک لە ڕێگەکان کاری لێکراوە، لە ڕێی ئایین و پەروەردە و ئەدەب و خوێندن و دەسەڵاتەوە زمانەکانی فارسی و عەرەبی و تورکی و ڕووسی و ئینگلیزی...تاد بەسەردا سەپێنراوە و تایبەتمەندی ئەو زمانانەی بەبەرداکراوە.

١٠-یەک نەخستنی ڕێنووس لە کتێبەکانی خوێندندا دەبێتە هۆکاری ئەوەی کە نەوەیەک پەروەردە بیت، دەست و پەنجەی لەسەر جیاوازییەکان ڕابێت کە دواتر نەتوانێت واز لەم ڕاهاتنە بهێنێت، ئەم پەروەردە بوونەش وادەکات کە جیاوازییەکان لە نووسینی نووسەران و ڕاگەیانکارە بینراو و نووسراوەکان و لە بڵاوکراوەکاندا دەربکەوێت، بە بەڵگەی ئەوەی ئێستا هەر بڵاوکراوەیەک لە کتێب و گـۆڤـار و ڕۆژنامـە و تایتـڵی تەلەڤـزیۆن و...تاد سـیـاسـەتێکی ڕێنووسی تایبـەتی خـۆی هەیە کـە سەرنووسەر و تایپێست و هەڵەچنەکان پەیڕەوی دەکەن کە لەگەڵ بڵاوکراوەیەکی تردا جیـاوازی هەیە، ئەمـەش دەرئەنجامی ئەم پەروەردە بوونەیە کە کاریگەری لەسـەر ڕێڕەوی ڕێنووس دروست کـردووە، بۆیە پێـویسـتـە لە دەستپێکدا ڕێنووس لە کتێبەکانی خوێندن و پەروەردەدا یەک بخـرێت تا قـوتابیـان فـێـربن و لە دواڕۆژدا نووسـەرانی لەسـەر ڕابێت، پاشـان دەسـتکاری و هەمواربکرێت، چونکە ئەگەر وانەبێت، ڕێنووسی کوردی لەجیـاتی لێک نزیکبـوونەوە، دوورکـەوتنەوەی زیاتر بەخۆوە دەبینێت، لەجیاتی کەمکردنەوە، یان نەهێشتنی جیاوازییەکان دیاردەی جیاوازی لە ڕێنووسی کـوردیدا زیاتر دەبێت.

بەداخەوە لە کوردستـانی باشوور لەدوای ڕاپەڕینیش هەروەک بەر لەڕاپەڕین ئەم شێوە بەرنامەیە لە ڕێنووسی کتێبەکاندا وەک پرۆسەیەکی ڕاهاتوو بەردەوامی هەیە و کـراوە بەڕێڕەوی فـێـرکـردن، ئەمـەش وای کـردووە کـە قوتابیان و خوێندەواران بەشێوەیەکی تێکەڵ و هەرەمەکی فێرە نووسینی کوردی بن و ببێتە هۆی ئەوەی کاریگەری لەسـەر دەست ڕاهاتنی خـوێندەواراندا هەبێت کـە ڕەنگدانەوەی لەسەر ڕۆشنبیری ڕێنووس و دەستنووسی نووسـەران و لێکدانەوە و توێژینەوەی زمـانەوانان و ڕێنووسی کتێبەکان و پرۆگرامەکانی پەروەردەدا هەبێت، بەردەوامی ئەم شێوە فێربوونەش وای کرد کە بەرنامەی چارەسـەری و یەکـخسـتنی ڕێنووس و پەیڕەوکـردنی شێوەکانی بکەوێتە دەست بیروبۆچوونی تایبەتی نووسەر و بیژەر و ڕاگەیانکار و سەرنووسەرانی دامودەزگاکانی پەخش و چاپ و بڵاوکراوەکان لە جیاتی بیرویۆچوونی زمانەوان و شارەزایان و جێبەجێکردنی پێشنیارەکانیان.

١١- بەباوەڕی ئێـمە پێویسـتە قـوتابی لە قـۆناغی سەرەتایی ئەگەر بە شێوەیەکی هەرەمەکیش فێرە نووسین بێت ئاسایییە، چونکە گرنگترین مەبەست لەم قۆناغەدا ناسینی پیت و فێربوونی نووسین و خوێندنەوەیە بە هەر شێـوەیەک بێت، بەڵام لە قـۆناغـەکـانی دواتردا دەبێت خوێندکار ڕێنووسی بۆ بکرێتە بابەتێک وەک زانستێک بە پێی یاسا و بنەما و پێوەر و ڕێنمایی ڕێک بخرێت تا لە دەرئەنجامدا فێرە ڕێنووسێکی یەکگرتوو ببێت و لە ڕێنووسی هەرەمەکی دووربکەوێتەوە.

پەراوێزەکان:

٢٢- بۆ زانیـاری زیاتر بڕوانە ڕێنووسی کـوردی لەڕوانگەی فۆنەتیکەوە، محەمەد مەعرووف فەتاح - گۆڤاری کۆڕی زانیاری ئێراق - دەستەی کورد، بەرگی نۆیەم، ١٩٨٢، ل٢٣٩.

٢٣- بۆ زانیاری زیاتر بڕوانە ئەم سەرچاوانەی خوارەوە:

- فەرهاد شاکەلی، زمانی کوردی لە ئەستانەی سەردەمێکی تازەدا، چاپی دووەم، (٢٠١١).

- د. ڕەفیق سابیر، بە ستانداردکردنی زمان و ئەلفوبێی کوردی، چاپی دووەم، (٢٠١٤).

- ئەمـیـر حەسـەن پوور، سـەدەیەک خـەبات لە پێناوی زمـانی کوردیدا، چاپی یەکەم، (٢٠١٥).

٢٤- ئەوڕەحمانی حاجی مارف، ڕێنووسی کوردی لە ڕۆژنامەی تێگەیشتنی ڕاستی، گۆڤاری کۆڕی زانیاری ئێراق، بەرگی دەهەم، ١٩٨٣، لە پەراوێزدا، ل٩٩.

٢٥-ڕێنووسی کـوردی، چاپخـانەی کـۆڕی زانیـاری کـورد، ١٩٧٦، ل٧٧.

٢٦-ڕێزمان و خوێندنەوەی کوردی، پۆلی پێنجەمی بنەڕەتی، لیژنەیەک لە وەزارەتی پەروەردە، چاپی نۆیەم، ٢٠١٦، ل ١٨.

٢٧- ڕێنووسی کوردی بەپێی بنەما زانستییـەکانی ڕێنووسی کوردی، بڵاوکراوەی ئەکادیمیای کوردی، چاپی دووەم، ٢٠١٣.

٢٨- فۆنەتیکی زمانی کوردی، محەمەد ئەمین هەورامی، چاپی یەکەم، چاپخانەی دار الجاحظ، بەغداد، ١٩٧٤، ل ١١.

٢٩- بۆ زانیاری زیاتر بڕوانە: گۆڤاری کۆڕی زانیاری ئێراق - دەستەی کورد، بەرگی دەهەم، ١٩٨٣.

- ئەوڕەحمانی حاجی مارف، ل١٠٠.

- ئیبراهیم ئەمین باڵدار، ل١٠٣.

-شاکر فەتاح ئەحمەد، ل١٣٣.

- عومەر عەبدولڕەحیم، ل١٧٦.

٣٠-محەمەد مەعرووف فەتاح، گۆڤاری کۆڕی زانیاری ئێراق- دەستەی کورد، بەرگی نۆیەم، ١٩٨٢، ل٢٥٥.

٣١- مـەسـعـوود مـحـەمـەد، هەندێ بابەتی زمـان و ڕێنووسی کوردی، چاپی یەکەم، ٢٠١١، چاپخانەی ئاراس، لا٨٧ ٤).

٣٢-ڕێنووسی کـوردی بە پێی بنەمـا زانسـتـیـیـەکـانی ڕێنووسی گـشـتی، بڵاوکـراوەی ئەکـادیمیـای کـوردی - هەولێـر، چاپخـانەی حاجی هاشم، چاپی دووەم، ٢٠١٣.

٣٣-بەدران ئەحـمـەد حـەبیب، ڕێنووسی یەکگرتووی کـوردی، کۆڕی زانیاری کوردستان، چاپی دووەم، ٢٠٠٥.

سەرچاوەکان:

١- هەندێـک بیـروباوەڕی هەڵە لە بارەی زمـان و مـێـژووی کوردەوە، پرۆفیسۆر، قەناتی کوردۆ، وەرگێڕانی، د. ئەورەحمانی حاجی مارف، پێداچوونەوەی، د. کەمال مەزهەر، چاپخانەی کۆڕی زانیاری کورد، ١٩٧٣.

٢- فۆنەتیکی زمانی کوردی، محەمەد ئەمین هەورامی، چاپی یەکەم، چاپخانەی دار الجاحظ، بەغداد، ١٩٧٤.

٣- ڕێنووسی کوردی، کۆڕی زانیاری کورد، ١٩٧٦.

٤- ڕێنووسی کوردی لەسەدەیەکدا، حامید فەرەج، چاپحانەی کۆڕی زانیاری کورد، بەغداد، ١٩٧٦.

٥- گۆڤاری کۆڕی زانیاری کورد، بەرگی چوارەم، ١٩٧٦.

٦- گـۆڤـاری کـۆڕی زانیـاری ئێـراق، دەسـتـەی کـورد، بەرگی حەوتەم، ١٩٨٠.

٧- گـۆڤـاری کـۆڕی زانیـاری ئێـراق، دەسـتـەی کـورد، بەرگی هەشتەم، ١٩٨١.

٨- گۆڤاری کۆڕی زانیاری ئێراق، دەستەی کورد، بەرگی نۆیەم، ١٩٨٢.

٩- گـۆڤـاری کـۆڕی زانیـاری ئێـراق، دەسـتـەی کـورد، بەرگی دەهەم، ١٩٨٣.

١٠- پوخـتـەیەک لە بیـروباوەڕی زەردەشـتی یان فـێـرکـاری مـووغـەکـان، پرۆفـیـسـۆر، رس زیهنەر، وەرگـێـڕانی، ئازاد حـەمـە شەریف، چاپی یەکەم، چاپخانەی ماردین، ٢٠٠٠.

١١-ناسیونالیزم و کولتووری کورد، بابەتی ڕووناکبیری(٣)، د. ڕەفیق سابیر، ٢٠٠٥.

١٢- ڕێنووسی یەکگرتووی کـوردی، بەدران ئەحـمـەد حـەبیب، کـۆڕی زانیـاری کـوردسـتـان، چاپی دووەم، ٢٠٠٥ هەولێـر، چاپخانەی وەزارەتی پەروەردە.

١٣- هەندێ بابەتی زمـان و ڕێنووسی کـوردی، مـەسـعـوود محەمەد، چاپی یەکەم، ٢٠١١، چاپخانەی ئاراس، هەولێر.

١٤- زمانی کوردی لە ئەستانەی سەردەمێکی تازەدا، فەرهاد شاکەلی، چاپی دووەم، ٢٠١١، چاپخانەی ئاراس، هەولێر.

١٥- گۆڤاری چریکەی کوردستان، بەرگی یەکەم، ٢٠١١.

١٦-پیتۆکەکانی زمانەوانی، پرۆفیسۆر د. وریا عومەر ئەمین، چاپی یەکەم، ٢٠١١، چاپخانەی ئاراس، هەولێر.

١٧- بەدەم ڕێگاوە گـوڵچنین، نەوشـێـروان مـسـتـەفـا ئەمین، کـتـێـبی یەکـەم، چاپی دووەم، ٢٠١٢، الدار العـربـیـة للعلوم، ناشرون، بیروت، لبنان.

١٨- ڕێنووسی کوردی بەپێی بنەمـا زانسـتـیـەکـانی ڕێنووسی کـوردی، بڵاوکـراوەی ئەکـادیمیـای کـوردی، چاپی دووەم، ٢٠١٣، هەولێر، چاپخانەی حاجی هاشم.

١٩- ناسـینالیـزمی شـوانکارەیی، نووسـینی، فـەریدە کـوهی کەمالی، وەرگێڕانی لە ئینگلیزییەوە، د، یاسین سەردەشتی، چاپی یەکەم، ٢٠١٣.

٢٠- مـێـژووی مـیـسـۆپۆتامـیـا و زاگـرۆس پێش مـاد تا ساسانییەکان، ماریژان مۆلە، هێزتز فێلد، گێرشمەن، وەرگێڕانی ئەردەڵان مـــام وســـوو دزەیی، چ١، بەرگی دووەم، ٢٠١٤، چاپخانەی هەولێر.

٢١- بە سـتـانداردکردنی زمـان و ئەلفـوبێی کـوردی، د. ڕەفـیق سابیر، چاپی دووەم، ٢٠١٤، لەبڵاوکراوەی ناوەندی غەزەلنووس، چاپخانە، تاران.

٢٢- سـەدەیەک خـەبات لە پێناوی زمـانی کـوردیدا: تیـۆری، سیـاسـەت و ئیـدە ئۆلۆژی، ئەمـیـر حـەسـەن پوور، چاپی یەکـەم، ٢٠١٥، لە بڵاوکراوەکانی بنکەی ژین.

٢٣- ڕێزمـان و خوێندنەوەی کوردی، پۆلی پێنجەمی بنەڕەتی، لیژنەیەک لە وەزارەتی پەروەردە، چاپی نۆیەم، ٢٠١٦ زایینی.

سەرچاوە بە عەرەبی

٢٤- ذخـائر التـراث الکوردي في خـزائن بطرسـبـورغ، جـودت هوشیار ٢٠١١، مطبعة کاروان، اربیل.